

Wij zijn nooit modern geweest

BRUNO LATOUR

Wij zijn nooit
modern geweest

*Pleidooi voor een
symmetrische antropologie*

Vertaling

JOEP VAN DIJK & GERARD DE VRIES

BOOM
AMSTERDAM

In deze Nederlandse uitgave van *Nous n'avons jamais été modernes* is op verzoek van de auteur een aantal wijzigingen, passages en figuren opgenomen die ontleend zijn aan de Engelse vertaling van het boek (Harvard University Press, 1993).

De vertaling is tot stand gekomen met financiële steun van het Franse ministerie van Cultuur. Voor deze heruitgave is de vertaling herzien.

Oorspronkelijke titel: *Nous n'avons jamais été modernes*
© Editions La Découverte, Parijs, 1991

© Boom uitgevers Amsterdam, 2016.

Deze uitgave is een herziene editie van een in 1994 bij Van Gennep Amsterdam verschenen vertaling.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprerecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprerecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Boekverzorging & omslagontwerp
René van der Vooren

ISBN 978 90 8953 772 0 | NUR 730

www.boomuitgeversamsterdam.nl
www.boomfilosofie.nl

Inhoud

I CRISIS

- 1.1 De proliferatie van hybriden 11
- 1.2 De gordiaanse knoop opnieuw leggen 14
- 1.3 De crisis van de kritiek 18
- 1.4 Het mirakeljaar 1989 22
- 1.5 Wat betekent het modern te zijn? 25

2 CONSTITUTIE

- 2.1 De moderne Constitutie 29
- 2.2 Boyle en zijn objecten 33
- 2.3 Hobbes en zijn subjecten 38
- 2.4 De mediatie van het laboratorium 41
- 2.5 De getuigenis van niet-mensen 44
- 2.6 Het dubbele artefact: het laboratorium en de Leviathan 47
- 2.7 Wetenschappelijke representatie en politieke representatie 52
- 2.8 De constitutionele garanties van de modernen 55
- 2.9 De vierde waarborg: die van de God waar een streep door gehaald is 60
- 2.10 De macht van de moderne kritiek 64
- 2.11 De onoverwinnelijkheid van de modernen 68
- 2.12 Wat de Constitutie verheldert en wat ze aan het zicht onttrekt 71
- 2.13 Het einde van het beschuldigen 77
- 2.14 Wij zijn nooit modern geweest 81

3	REVOLUTIE	
3.1	De modernen, slachtoffers van hun eigen succes	85
3.2	Wat is een quasi-object?	88
3.3	Filosofieën die de gapende kloof overbruggen	95
3.4	Het einde der einden	100
3.5	De semiotische wending	106
3.6	Wie heeft het Zijn vergeten?	110
3.7	Het begin van het verleden	113
3.8	Het revolutionaire wonder	117
3.9	Het einde van de voltooid verleden tijd	121
3.10	Indelen en meervoudige tijden	125
3.11	Een copernicaanse contrarevolutie	128
3.12	Van intermediairen naar mediatoeren	133
3.13	Beschuldiging, veroorzaking	138
3.14	Ontologieën met een variabele geometrie	143
3.15	De vier moderne repertoires verbinden	147
4	RELATIVISME	
4.1	Hoe een einde te maken aan de asymmetrie?	153
4.2	Het principe van de gegeneraliseerde symmetrie	157
4.3	Het import-exportsysteem van de beide Grote Kloven	162
4.4	De antropologie komt terug uit de tropen	167
4.5	Er bestaan geen culturen	171
4.6	Verschillen in afmeting	176
4.7	De coup van Archimedes	180
4.8	Absoluut relativisme en relativistisch relativisme	184
4.9	Kleine vergissingen over de onttovering van de wereld	188
4.10	Zelfs een uitgestrekt netwerk blijft op alle punten lokaal	192

- 4.II De Leviathan is een kluwen van netwerken 198
- 4.I2 De voorliefde voor de marges 201
- 4.I3 Stapel geen nieuwe misdaden op de oude 206
- 4.I4 Transcendenties zijn er in overvloed 210

5 HERVERDELING

- 5.1 De onmogelijke modernisering 215
- 5.2 De overgang beschouwen 219
- 5.3 Het herverdeelde humanisme 224
- 5.4 De niet-moderne Constitutie 229
- 5.5 Het Parlement der Dingen 234

Dankwoord 241

Bibliografie 242

Voor Elizabeth en Luc

I

Crisis

I.1

De proliferatie van hybriden

Ik lees op pagina 4 van mijn krant dat de metingen boven Antarctica dit jaar niet goed uitvallen: het gat in de ozonlaag wordt er gevaarlijk groter. Als ik verder lees, beland ik van de hogeatmosferchemici bij de president-directeuren van Atochem en Monsanto, bedrijven die hun productielijnen aanpassen om de onschuldige CFK's, die worden beschuldigd van misdaden tegen de biosfeer, te vervangen. Een paar alinea's verder stuit ik op de staatshoofden van de grote ge-industrialiseerde landen die zich met scheikunde, ijskasten, spuitbussen en inerte gassen bemoeien. Maar onder aan de kolom ontdek ik dat de meteorologen het niet eens zijn met de chemici; zij spreken van cyclische fluctuaties, niet gerelateerd aan menselijke activiteiten. Dus nu weten de industriëlen niet wat ze moeten doen. Ook de staatshoofden aarzelen. Moeten we wachten? Is het al te laat? Even verderop dragen ook de derdewereldlanden en de milieubeschermers hun steentje bij; ze hebben het over internationale verdragen, de rechten van de toekomstige generaties, het recht op ontwikkeling en over moratoria.

Zo worden in één en hetzelfde artikel chemische reacties en politieke reacties door elkaar gehaald. Eén en dezelfde draad verbindt de meest esoterische wetenschap met de meest laag-bij-de-grondse politiek, de hoogste hemel met die ene fabriek in een buitenwijk van Lyon, wereldomvattende risico's met de aanstaande verkiezingen of de volgende directievergade-

ring. De schaal, de inzetten, het tijdsbestek en de spelers zijn onvergelijkbaar, en toch hebben ze allemaal een rol in hetzelfde verhaal.

Op pagina 6 van de krant verneem ik dat het Parijse aidsvirus het groeimedium in professor Gallo's laboratorium heeft besmet; dat de heren Chirac en Reagan plechtig gezworen hadden de geschiedenis van deze ontdekking niet nog eens opnieuw ter discussie te stellen; dat de chemische industrie medicijnen waar militante patiëntenverenigingen om schreeuwen te traag op de markt brengt; en dat de epidemie om zich heen grijpt in sub-Sahara Afrika. Opnieuw zijn staatschefs, chemici, biologen, wanhopige patiënten en industriëlen verwickeld in één en hetzelfde verhaal.

Op pagina 8 staat een artikel over computers en door de Japanners gecontroleerde chips, op pagina 9 over het recht ingevroren embryo's te bewaren, op 10 over een bosbrand die in zijn rookkolommen zeldzame soorten meesleurt die sommige natuuronderzoekers zouden willen beschermen; op pagina 11 gaat het over walvissen die halsbanden met een zendertje om hebben; nog steeds op pagina 11, een slakkenberg in Noord-Frankrijk, symbool van de uitbuiting van arbeiders, die is uitgeroepen tot natuurmonument vanwege de zeldzame flora die zich er heeft ontwikkeld. Op pagina 12 staan de paus, de Franse bisschoppen, Monsanto, eileiders en Texaanse fundamentalisten in een merkwaardige verzameling bijeen rond één en hetzelfde voorbehoedmiddel. Op pagina 14 is het het aantal beeldlijnen van de HDTV dat Delors, Thomson, de EG, standaardiseringscommissies, alweer de Japanners, en televisieproducenten met elkaar in verband brengt. Een paar beeldlijnen meer of minder als standaardnorm en miljarden francs, miljoenen televisietoestellen, duizenden uren televisiefilm, honderden ingenieurs en tientallen president-directeuren gaan verloren.

Gelukkig zijn er ook nog een paar rustgevende bladzijden waar enkel en alleen over politiek wordt gesproken (een bij-

eenkomst van de Radicale Partij), plus het boekensupplement waar romanauteurs zwelgen in de avonturen van een paar narcistische ego's (*'Je t'aime, moi non plus'*). Zonder die minder veeleisende bladzijden zou het je gaan duizelen, want de andere bevatten steeds meer hybride artikelen die warrige kluwens van wetenschap, politiek, economie, recht, religie, techniek en fictie te zien geven. Als het lezen van de krant het ochtendgebed van de moderne mens is, dan is het wel een heel merkwaardige mens die tegenwoordig zijn gebed zegt door over zulke warwinkels te lezen. De hele cultuur en de hele natuur worden er elke dag weer door elkaar gehusseld.

Toch lijkt het alsof niemand zich daar druk over maakt. Rubrieken als Economie, Politiek, Wetenschap, Boeken, Cultuur, Kerkelijk Leven en Korte Berichten houden hun plaats in de krant alsof er niets aan de hand is. Het kleinste aidsvirus voert u van de seksualiteit naar het onbewuste, vervolgens naar Afrika, naar groeimedia, naar het DNA en naar San Francisco, maar de analisten, de denkers, de journalisten en de beslissers hakken dit fijne netwerk voor u in nette kleine stukjes, waarin u alleen wetenschap, alleen economie, alleen maatschappelijke verschijnselen, alleen korte berichten, alleen *human interest* of alleen seks zult aantreffen. Even spuiten met de meest onschuldige spuitbus voert meteen naar de Zuidpool, dan naar de universiteit van Californië in Irvine en vandaar via de productielijnen in Lyon en van de inertegassenchemie misschien ook nog naar de VN, maar deze breekbare draad zal uiteenvallen in evenveel segmenten als er zuivere disciplines zijn. 'Laten we kennis, belangen, recht en macht niet vermengen', lijken die te zeggen. 'Laten we hemel en aarde, het wereldomvattende en het lokale, het menselijke en het niet-menselijke uit elkaar houden.' 'Maar die kluwens brengen de vermenging juist tot stand', zult u zeggen, 'ze maken het weefsel van de wereld waarin we leven.' 'Laten we maar net doen alsof ze niet bestaan', antwoorden de analytici. Ze heb-

ben de gordiaanse knoop met een scherp geslepen zwaard doorgehakt. De zaken worden gesplitst — links de kennis van de dingen, rechts de belangen, de macht en de door mensen gevoerde politiek.

I.2

De gordiaanse knoop opnieuw leggen

Sinds een jaar of twintig bestuderen mijn vrienden en ik deze merkwaardige situaties, waarvan de intellectuele cultuur waarin wij leven niet weet hoe ze moeten worden gecategoriseerd. Wij noemen ons, bij gebrek aan beter, sociologen, historici, economen, politicologen, filosofen en antropologen. Maar aan deze eerbiedwaardige disciplines voegen wij elke keer een genitief toe: van de wetenschap en van de techniek. *Science studies* is het Engelse woord hiervoor, ‘wetenschaps-onderzoek’ het Nederlandse, en de pompeuze Franse aanduiding luidt: *Science, Technique, Société*. Welk etiket er ook opgeplakt wordt, het gaat altijd om het opnieuw leggen van de gordiaanse knoop door zo vaak als nodig is over de kloof te springen die de exacte kennis scheidt van de uitoefening van de macht, laten we zeggen de natuur van de cultuur. En terwijl wijzelf hybriden zijn, als het ware dwars geplaatst binnen de wetenschappelijke instituten, half ingenieur, half filosoof, ‘*tiers instruits*’ (Serres, 1991) bijna tegen wil en dank, hebben we ervoor gekozen de draden in de kluwens te volgen, waar zij ons ook naartoe leiden. De ‘weefspoel’ waarmee we erdoor heen en weer gaan, is het begrip ‘translatie’ of ‘netwerk’. Flexibeler dan ‘systeem’, historischer dan ‘structuur’, empirischer dan ‘complexiteit’, is het begrip ‘netwerk’ de draad van Ariadne in deze kluwen van geschiedenissen.

Toch blijft ons werk onbegrijpelijk, omdat het volgens de gebruikelijke categorieën van de kritiek in drieën wordt gesplitst. Men maakt er óf natuur, óf politiek, óf vertoog van.

Wanneer MacKenzie de massatraagheidsmeter van intercontinentale raketten beschrijft (MacKenzie, 1990), wanneer Callon de elektroden van de brandstofcel beschrijft (Callon, 1989), wanneer Hughes de gloeidraad van Edisons gloeilamp beschrijft (Hughes, 1983a), wanneer ikzelf de door Pasteur gemodificeerde antraxbacterie beschrijf (Latour, 1988b) of de neuropeptiden van Guillemin (Latour & Woolgar, 1986 [1979]), dan verbeelden de critici zich dat wij het hebben over techniek en wetenschap. Aangezien dat in hun ogen marginale onderwerpen zijn, of op z'n best manifestaties van puur instrumenteel en berekenend denken, voelen mensen die zich interesseren voor politiek of voor zielenroerselen zich gerechtigd ze buiten beschouwing te laten. Toch gaat ons onderzoek niet over de natuur of over de kennis, over de dingen zelf, maar over de manier waarop ze verbonden zijn met onze collectieven en met het leven van subjecten. Wij hebben het niet over instrumenteel denken, maar over de essentie van onze samenlevingen. MacKenzie voert de hele Amerikaanse marine en zelfs leden van het Congres op als hij het over zijn massatraagheidsmeter heeft; Callon haalt het Franse energiebedrijf EDF, Renault en grote stukken Franse energiepolitiek erbij om de uitwisseling van ionen aan het uiteinde van een elektrode in de beslotenheid van een laboratorium te begrijpen; Hughes reconstrueert heel Amerika rondom de gloeidraad van Edisons lamp; de hele negentiende-eeuwse Franse samenleving komt tevoorschijn als je Pasteurs bacteriën naar boven haalt, en het wordt onmogelijk de neuropeptiden te begrijpen zonder ze in verband te brengen met een wetenschappelijke gemeenschap, instrumenten, praktijken, allemaal ballast die weinig van doen lijkt te hebben met grijze hersenmassa's en berekeningen.

'Maar heeft u het dan dus eigenlijk over politiek? Reduceert u de wetenschappelijke waarheid simpelweg tot politieke belangen en technische efficiëntie tot niets dan strategisch gemanoeuvreer?' Dat is het tweede misverstand. Als feiten

niet de tegelijkertijd marginale en sacrale plaats innemen die ze in onze uitingen van bewondering krijgen, dan lijken ze dadelijk teruggebracht tot pure plaatselijke gebeurtenisjes en armzalige trucjes. Toch heeft wetenschapsonderzoek het niet over sociale contexten en machtsbelangen, maar over de rol die ze spelen in collectieven en in objecten. De organisatie van de Amerikaanse marine wordt sterk beïnvloed door het verband tussen burelen en bommen; EDF en Renault veranderen onherkenbaar naarmate ze meer in de brandstofcel of juist in de verbrandingsmotor investeren; Amerika is sinds de komst van de elektriciteit niet meer hetzelfde land als daarvoor; de sociale context van de negentiende eeuw is ook niet meer dezelfde al naargelang zij uit arme mensen of uit arme, met microben geïnfecteerde mensen bestaat; het onbewuste subject dat uitgestrekt op de divan ligt, wordt door ons zeer verschillend gezien al naargelang zijn droge hersenen neurotransmitters afscheiden, of zijn natte hersenen hormonen. Geen van onze studies kan gebruiken wat sociologen, psychologen en economen ons vertellen over de sociale context of over het subject, om het toe te passen op de exacte wetenschappen — en dáárom zal ik het woord ‘collectief’ gebruiken als ik het heb over mensen en niet-mensen samen, en ‘samenleving’ ter aanduiding van slechts een deel van een collectief, conform de opdeling die de sociale wetenschappen hebben uitgevonden. Elke keer worden de context en de technische inhoud opnieuw gedefinieerd. Zoals de epistemologen in de gecollectiviseerde dingen die wij hun bieden niet meer de ideeën, concepten en theorieën uit hun kinderjaren herkennen, zo mag ook niet van de sociale wetenschappers verwacht worden dat zij in de met dingen gevulde collectieven die wij hanteren de machtsspelletjes van hun militante jeugd herkennen. Zowel aan de ene als aan de andere kant blijven de fragiele netwerken die Ariadnes tengere hand volgt onzichtbaarder dan spinnenwebben.

‘Maar als u het niet over de dingen-op-zich heeft, en ook niet over de mensen-onder-elkaar, dan heeft u het dus alleen

maar over het vertoog, de representatie, over taal, teksten en retoriek.’ Dat is het derde misverstand. Wie de verwijzing naar de buitenwereld — de natuur der dingen — en de spreker — de pragmatische of de maatschappelijke context — tussen haakjes zet, zou het alleen hebben over betekenisefecten en taalspelen. Als MacKenzie de ontwikkeling van de massastraagheidsmeter onderzoekt, dan heeft hij het echter wel degelijk over processen die ons allemaal kunnen doden; wanneer Callon wetenschappelijke artikelen uitpluist, dan gaat het bij hem tegelijkertijd over industriële strategieën en over retoriek (Callon, Law & Rip, 1986); wanneer Hughes de aantekeningen van Edison analyseert, dan wordt de binnenwereld van Menlo Park al snel de buitenwereld van heel Amerika; als ik beschrijf hoe Pasteur de microben bedwingt, dan is het de negentiende-eeuwse maatschappij die ik oproep en niet alleen de semiotiek van de teksten van een groot man; wanneer ik de uitvinding-ontdekking van de neuropeptiden beschrijf, heb ik het werkelijk over de neuropeptiden zelf en niet simpelweg over hun representatie in het laboratorium van professor Guillemin. Toch gaat het wel degelijk over retoriek, over tekststrategie, over schrijven, over mise-en-scène en over semiotiek, maar dan op een nieuwe manier, die tegelijk het wezen der dingen en de sociale context aangrijpt, zonder reduceerbaar te zijn tot het een of het ander.

Ons intellectuele leven is er niet best aan toe. De epistemologie, de sociale wetenschappen en de tekstwetenschappen hebben elk afzonderlijk hun eigen plaats onder de zon verworven, maar op voorwaarde dat ze zich duidelijk van elkaar onderscheiden. Als de verschijnselen die we volgen door de drie categorieën heen lopen, worden we niet meer begrepen. Bied de gevestigde disciplines een paar mooie socio-technische netwerken, een paar mooie ‘translaties’ en de epistemologie zal er de concepten uit halen en alle wortels afhakken die hen zouden kunnen verbinden met het maatschappelijke of met retoriek; de sociale wetenschappen zullen er de maatschappelijke en politieke dimensies uitsnijden en zuiveren

van elk object; de tekstwetenschappen ten slotte zullen van ons werk het vertoog en de retoriek behouden, maar het ontdoen van elke ongepaste binding met de werkelijkheid — *horresco referens* — en met machtsspelletjes. Het gat in de ozonlaag boven ons hoofd, de morele wet in ons hart en de autonome tekst kunnen, elk apart, onze critici misschien wel boeien. Maar dat een heel fijn weefspoeltje de hemel, de industrie, de teksten, de zielen en de morele normen met elkaar heeft verweven, dát blijft onbegrepen, ongepast en ongehoord.

1.3

De crisis van de kritiek

De critici hebben drie onderscheiden repertoires ontwikkeld om over onze wereld te spreken: dat van de naturalisatie, dat van de socialisatie en dat van de deconstructie. We kunnen voor het gemak (maar niet helemaal met recht) Changeux, Bourdieu en Derrida als emblematische figuren nemen voor elk van de drie. Als de eerste het heeft over genaturaliseerde feiten, verdwijnen maatschappijen, subjecten en alle vormen van vertoog. Als de tweede het heeft over de machtsvelden, zijn wetenschap, techniek, tekst en inhoud verdwenen. Als de derde het heeft over waarheidseffecten, dan zou het blijk geven van grote naïviteit te geloven in het werkelijke bestaan van hersencellen of machtsspelen. Elk van deze vormen van kritiek is op zichzelf doeltreffend, maar niet met de andere twee te combineren. Is een studie denkbaar die van het gat in de ozonlaag een natuurlijk object, een sociologisch object én iets gedeconstrueerds maakt? Een studie waarin de aard van de feiten absoluut zou vaststaan en de strategieën van de macht voorspelbaar zouden zijn, terwijl het slechts zou gaan om betekenis-effecten die de armzalige illusie van een natuur en een spreker voorspiegelen? Een dergelijke lappendeken zou grotesk zijn. Ons intellectuele leven blijft herkenbaar zolang epistemologen, sociologen en deconstructeurs op ge-